

Záměr Wittgensteinova *Traktátu* (1): Předmluva a motto

PETR GLOMBÍČEK

Filozofická fakulta, Ostravská univerzita v Ostravě
Reální 5. 701 03 Ostrava, Česká republika
Filozofický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Jilská 1. 110 00 Praha 1, Česká republika
glombicek@osu.cz

ZASLÁN: 08-03-2014 • AKCEPTOVÁN: 14-05-2014

ABSTRACT: The article presents a first part of an interpretation of the intention of Wittgenstein's *Tractatus*. The intention itself used to be considered a rather marginal topic until so called new-Wittgensteinian interpretations. The present article considers main sources to show what kind of content we can ascribe to the book. Its aim is to prove that *Tractatus* is not purely practical exercise, however without stripping the book of its therapeutic side. The first part considers the preface and the motto of the book.

KEYWORDS: Ferdinand Kürnberger – new wittgenstein – Paul Ernst – *Tractatus* – Wittgenstein.

Oč šlo Wittgensteinovi při psaní *Traktátu*? Taková otázka může znít u tak známé knihy banálně. Zároveň se interpretaci *Traktátu* za posledních padesát let věnovalo nebývalé množství monografií. V následujícím textu by měla interpretace předmluvy knihy a jejího motta společně s podporou ve Wittgensteinových *Zápisnících 1914-16* a jeho korespondenci z doby mezi dopsáním a vydáním knihy, ve které se pokouší čtenářům, na nichž mu zvlášť záleží, pointu knihy přiblížit, tedy uceleně říci, jaký cíl autor *Traktátu* se svou knihou v době jejího dopsání spojoval.

Tento úkol je kupodivu v sekundární literatuře zanedbáván. Zároveň ovšem *Traktát* patří mezi nejznámější příklady obtížně srozumitelných filo-

sofických knih. Pýthický styl Wittgensteinova psaní je zlopořádný a jeho kniha se přes svůj nevelký rozsah zabývá podle všeho ohromnou šíří témat od ontologie, přes epistemologii, sémantiku, logiku, etiku, dotýká se mystiky, estetiky, teorie subjektivity, filosofie vědy. Určitě by bylo namísto vykládat jednotlivá témata v kontextu celkového záměru knihy. A ten se nezdá být zcela jasný.

Názorně to ukázaly diskuse posledních let, ve kterých se střetli tzv. noví wittgensteiniáni, podle nichž je *Traktát* víceméně výhradně terapeutické dílo, jež je vědomě obsahově sebezničující, se zastánci tradičnějšího pohledu, podle něhož lze v *Traktátu* nalézt nějaké konkrétní nauky (hlavně asi tzv. zobrazovací teorie významu, případně nějaká ontologie atp.).¹ Přínos nových wittgensteiniánů je možná především právě v tematizaci celkového záměru *Traktátu*, který tradiční interpretace spíše přehlížely. Novým wittgensteiniánům ale byla kromě různých vnitřních nejasností vyčítána snaha oddělit v knize (podle nich záměrně nesmyslný) obsah od rámujeících plnohodnotných formulací s tím, že kritéria, kde přesně toto rozdělení vést, se zdají diskutabilní. Ve světle této nedávné debaty je opět jasnější, že stojí za to zabývat se samostatně záměrem, s nímž byl *Traktát* napsán.

Podíváme se tedy nejprve, jak je smysl knihy deklarován v její předmluvě. Zkusíme také zjistit, co se o cíli knihy můžeme dozvědět z jejího motta. Více nám ale pomůže Wittgensteinova korespondence. Především máme k dispozici známý dopis nakladateli Ludwigu Fickerovi, kterému Wittgenstein nabízel svou knihu k vydání a přitom se mu snažil vysvětlit její relevanci. Pak máme korespondenci s Bertrendem Russellem, kterému Wittgenstein svůj text poslal při první příležitosti k přečtení, ochotně odpovídal na jeho otázky, a hlavně ho upozorňoval na celkový záměr knihy, který podle Wittgensteina Russellovi unikal. Kromě Russellova názoru Wittgensteina podle všeho nejvíce zajímalo, co na jeho rukopis řekne Gottlob Frege. Bohužel se nám nedochovaly Wittgensteinovy dopisy a nezbyvá než se spokojit s Fregovou stranou výměny, ale i ta nám poskytuje několik vodítek. V pozadí celé interpretace samozřejmě stojí také Wittgensteinovy přípravné texty, především pracovní strojopis knihy, známý jako *Prototractatus* a podklad pro něj, Wittgensteinovy (nedopatřením dochované) *Zápisníky 1914-16*.

¹ Nejznámější jsou texty Cory Diamond a Jamese Conanta. Klasickým svazkem k tématu pak byl sborník Read – Cray (2000). Dostupné české shrnutí s odkazy na další literaturu viz Došek (2013, 222-250).

Z těchto materiálů vysvítá, že Wittgenstein bral obsah své knihy vážněji, než by se mohlo zdát z novo-wittgensteiniánských interpretací, zároveň však potvrzují to hlavní, s čím noví wittgensteiniáni přišli: Wittgenstein nemínil svou knihu jako teoretický příspěvek, resp. jako pouhé sdělení nové informace. To, co v knize vystupuje jako jednotlivé filosofické teze, bychom měli chápat čistě jako nástroje pro dosažení celkového cíle, kterým je léčit potřebu řešit filosofické problémy tak, že bychom hledali odpovědi na filosofické otázky. To ovšem podle všeho nemá znamenat, že by se knize úplně upíral obsah. *Traktát* obsahuje podle předmluvy nějaké „pravdivé myšlenky“ (takže není čistě praktickou terapií bez doktrinálního obsahu). Nicméně, tyto myšlenky mají podle všeho charakter poněkud meta-filosofický: odpovídají na otázku po možnostech filosofie, po možnosti vynášet soudy na filosofická témata. Děje se tak ovšem zkoumáním teorie souzení, aby se předvedla specifická povaha souzení o filosofických tématech. *Traktát* si klade za cíl předvést, že starosti, které dostávají výraz ve filosofických otázkách, jsou legitimní, nicméně snaha hledat na specificky filosofické otázky odpovědi je patologická (i když nemusí být bezcenná), takže nestačí k tomu, aby nás starosti za těmito otázkami spolehlivě zbavila. Kniha se omezuje na tento negativní cíl zbavit čtenáře nadějí, jež by mohl spojit s doktrinální filosofií. Nenabízí vlastní všelék na sklony k filosofování. Wittgenstein totiž podle všeho tyto sklony samotné nechápe jako cosi chorobného.

Ke svému cíli chce kniha dospět vypracováním rozlišení mezi tzv. říkáním a ukazováním jako sémantickými kategoriemi. Pochopíme-li jednou toto rozlišení, měli bychom se zbavit nutkání konstatovat (a tedy říkat) to, co spadá do kategorie ukazování, resp. měli bychom přestat obě kategorie směšovat, což by nás mělo také osvobodit od falešných filosofických nauk, otázek a snad aspoň zčásti také od samotných starostí, jež tyto otázky mají vyjadřovat. Tento článek se už nemůže zabývat povahou obou kategorií a jejich odlišením, natož uplatněním, ale zkusmo bychom mohli pro ilustraci tento rozdíl přirovnat k rozdílu, jaký Kant vede mezi pojmy a idejemi čistého rozumu. Ty první se uplatňují v soudech, jež nám poskytují poznatky – a ty se mohou týkat jen smyslové zkušenosti. Ty druhé by bylo tradiční filosofickou chybou uplatňovat v soudech, jež by si činily nárok na roli poznatků, avšak jsou nepostradatelné jako principy jednání včetně organizace a zaměření celku našeho poznání.

Článek se, jak řečeno, musí vyvarovat snahy suplovat úplný výklad celé knihy. Nemůže tedy vypracovat rozlišení říkat/ukazovat, nemůže zkoumat, jak dalece se podařilo deklarovaný cíl knihy naplnit (a zda je to vůbec mož-

né), nemůže doložit, které pasáže *Traktátu* je namíste brát jako vážná plnohodnotná tvrzení (výraz pravdivých myšlenek, jež slibuje předmluva) a které případně nikoli. Jinak se ale pokusí dosavadní tvrzení doložit. V této první části začnu od předmluvy knihy a jejího motto. K ostatním pramenům se dostanu v dalším díle.

Na rozdíl od většiny interpretací tedy nebudu vycházet ze závěru knihy a ukazovat, k čemu se v ní dospělo. Nepůjde mi o to, rozhodnout spor tradičních interpretů s novými wittgensteiniány v celé šíři. Hodlám jen dokázat, že Wittgensteinovy deklarace celkového záměru knihy počítají podstatně jak s netriviálním obsahem knihy, tak s jejím praktickým přesahem (a říci více o tom, jak tento přesah vypadá). V tomto ohledu půjdu střední cestou mezi oběma krajnostmi. Je-li ale tento výklad správný, pak by bylo (čistě z předmluvy a dalších deklarací záměru) jasné, že novowittgensteiniáni se mylí, pokud se domnívají, že Wittgensteinův záměr byl čistě praktický a kniha neměla mít žádný doktrinální obsah. Zůstala by jim ovšem zásluha za důrazné upozornění na význam praktického cíle knihy, který se tradičně zanedbával a který bychom (také díky nim) formulovali hlavně ve druhé části článku trochu jinak a snad aspoň o něco jasněji, než se to obvykle děje, nakolik to ovšem lze provést bez explicitní interpretace závěru knihy. Po zde předloženém výkladu také zůstává novowittgensteiniánům otevřená cesta dokazovat, že obsah knihy neodpovídá autorovým deklaracím z předmluvy a vysvětlením jejího záměru v korespondenci. To by znamenalo tvrdit, že text knihy sám o sobě poukazuje k jinému autorskému záměru, než byl záměr historického autora.

1. Předmluva Traktátu

Podívejme se nejprve na formulaci cílů knihy v její předmluvě. Jednak lépe porozumíme problému, s nímž se potýkáme, jednak se snad dobereme prvních odpovědí.

Snad bude této knize rozumět jen ten, kdo už na myšlenky, jež jsou v ní vyjádřeny – nebo na myšlenky podobné – připadl. – Není tedy učebnicí. – Jejího cíle by bylo dosaženo, kdyby tomu, kdo ji čte s porozuměním, přinesla potěšení.

Knihou pojednává filosofické problémy a ukazuje – jak věřím – že způsob, jak se tyto problémy kladou, spočívá na neporozumění logice našeho jazyka. Celý smysl knihy by se asi dal shrnout slovy: Co se vůbec dá říci,

dá se říci jasně; a o čem nelze mluvit, k tomu se musí mlčet. (Wittgenstein 2001b, 2)

V předmluvě autor deklaruje, že kniha není učebnicí. Má udělat radost čtenáři, jemuž je určena, totiž tomu, kdo o tématech v ní probíraných už sám přemýšlel.² Těmito tématy jsou „filosofické problémy“. Přičemž autor doufá, že kniha ukázala, že formulace filosofických problémů stojí na neporozumění logice našeho jazyka. Formulovat filosofický problém tedy podle něj znamená jít proti jazykové logice. Filosofické problémy by tedy vůbec neměly být formulovány.

Zde je namístě připomenout, že výraz „jazyková logika“, resp. „neporozumění logice našeho jazyka“ bychom neměli v tomto textu chápat jako nějaký technický termín rané analytické filosofie. Podle vlastního vyjádření Wittgenstein tento termín, společně s relevantním kontextem, převzal z doslovu Paula Ernsta k pohádkám bratří Grimmů.³ Později, stále s odkazem na Paula Ernsta, dokonce používá výraz „mytologie ve formách našeho jazyka“, který lze nalézt už u Nietzscheho (byť asi v trošku posunutém významu).⁴ Logikou se zde nemíní jednoduše formální logika, nýbrž spíš

² Wittgenstein v korespondenci s překladatelem *Traktátu* do angličtiny kupodivu zdůrazňuje jednotné číslo, jakoby zamýšlený čtenář byl jenom jeden. Kdybychom hledali takového empirického čtenáře, byl by jím nejspíše Russell, který ale sotva byl jediným čtenářem, v něhož autor doufal. Srov. Wittgensteinův dopis Ogdenovi z 10. května 1922 – Wittgenstein (1973, 49).

³ „Wenn mein Buch je veröffentlicht wird so muss sich in seiner Vorrede die Vorrede Paul Ernsts zu den Grimmschen Märchen gedacht werden die ich schon in der Logisch-philosophischer Abhandlung als Quelle des Ausdrucks ‚Missverstehen der Sprachlogik‘ hätte erwähnen müssen“ (MS 110, 184, 20. 6. 1931). Srov. Baker – Hacker (2005, 314n.).

⁴ Viz Wittgenstein (2001a, 187). Srov.: „Es liegt eine philosophische Mythologie in der Sprache versteckt, welche alle Augenblicke wieder herausbricht, so vorsichtig man sonst auch sein mag“ Nietzsche, Friedrich, *Menschliches Allzumenschliches* II: § 11. Srov. Baker – Hacker (2005, 314n.); Srov. také Künne (1996). Ernst pro svůj doslov podle všeho zkomponoval několik svých starších textů, takže konkrétně odstavec, který Wittgensteina zaujal, lze nejspíše najít v textu „Die Stoffe und Der Dichter“ v knize Ernst (1940): „Der weitaus überwiegende Teil der noch heute verwendbaren Motive und Sujets stammt ganz bestimmt nicht aus der Wirklichkeit. Er ist oft uraltes Gut der Völker, auf rätselhaft und immer noch nicht genügend erklärte Weise bei den entferntesten und verschiedensten Völkern auftretend: entstanden durch Wandlungen der Sprache, indem eine spätere Zeit die Sprachlogik der Vergangenheit nicht mehr verstand und durch Erfindungen deutete; durch Wandlungen der Anschauungen über den Weltzu-

(opět wittgensteinovsky řečeno) *gramatika*: obecně zákonitosti fungování daného jevu, konkrétně zacházení s jazykem, resp. života v něm. Prvním použitím výrazu „logika“ v předmluvě *Traktátu* se ocitáme blíže Wittgensteinovým pozdějším komentářům k Frazerově *Zlaté ratolesti* než Fregovu *Pojmopisu*. Je-li námětem *Traktátu* filosofie, pak hlavně jako soubor praktik, které chceme pochopit, respektive jako soubor praktik, jež se neadekvátně pokoušejí urovnat zmatek daný odcizením běžnému jazyku. *Traktát* má tedy podle svého autora obsah i praktický účel jako metafilosofická kniha. Ernst totiž v doslovu vysvětluje, že pohádky představují pokusy „racionalizujícím příběhem vyřešit problém, který nelze řešit zkušeností se skutečností“ a to tam, kde se naši předkové vyrovnávali se světonázorem ještě starších dob v situaci, kdy „pozdější doba už nerozuměla jazykové logice minulých dob.“ Ernst uvažuje o pohádkách jako dobových racionalizacích starších světonázorů, jež vývojem jazyka přestaly být srozumitelné. Pro Wittgensteina je podle všeho analogicky filosofická teorie pohádkou ve smyslu racionalizujícího vyprávění, které reaguje na neklid způsobený neporozuměním zákonitostem běžného jazyka. V tomto případě ovšem nemusí za problémem stát vývoj jazyka, ale jen vzdálenost běžné jazykové praxi. V té ovšem mohou přetrvávat staré obraty.⁵

Především se ovšem nabízí otázka, zda a jak je možné být podle Wittgensteinem nastíněné představy filosofickým problémem vůbec dotčen. Úvodní slova předmluvy nám připomenou předmluvu biskupa Berkeleyho k jeho nejslavnější knize *Pojednání o principech lidského poznání*, kde filosofovy přirovnává k těm, kteří zvířili prach, načež si stěžují, že nevidí, zatímco lidé

sammenhang, über den Tod, die Seele, das Jenseits, Gott usw., indem man unverstandene Reste des früheren Glaubens rationalistisch deutete; durch Wandern der Stoffe zu anderen Völkern, durch Weitererzählen bei veränderten Zuständen des Volkes und mit Anpassen an das Neue. Der Vorgang ist im wesentlichen immer der: ein durch die Wirklichkeitserfahrung unlösbares Problem wird durch eine erfundene rationalisierende Geschichte gelöst. Im Fortgang der Zeiten stellen sich in dieser Geschichte wieder unlösbare Probleme heraus, und eine neue Erdichtung kommt wieder wirklichkeitsnäher; in der folgenden Zeit wird die Wirklichkeitskritik wieder schärfer, und eine neue Rationalisierung kommt: bis man zuletzt das Ganze als belanglos oder töricht überhaupt fallen läßt.“

⁵ Grimmovské pohádky se vrátí ještě v Wittgenstein (2001b, 4.014), kde se základní sémantický vztah zobrazování ilustruje přirovnáním vztahu gramofonové desky, hudební myšlenky a notového zápisu ke vztahu dvou mládenců, dvou lilii a dvou koní v pohádce *Zlaté děti* (Grimm – Grimm 1988, 137-139).

krácející širokou cestou zdravého rozumu takové starosti nemají (viz Berkeley 2007, 89). Filosofie se v obou případech jeví jako choroba či zvlů, které se slušný člověk pokud možno obloukem vyhne. U Wittgensteina stejně jako u Berkeleyho ovšem není úplně jasné, že skutečně filosofií takto jednoznačně pohrdají. Přesněji, ani jeden by zřejmě nechtěl hájit představu, že propadnout filosofii je samo o sobě špatné a být filosofem je méněcenné. Kdyby pokládali každý pokus vyrovnat se s filosofickými problémy za chorobný nebo zlotřilý, nemohli by vystupovat jako autoři filosofické knihy, která na tuto patologii poukazuje.

Navíc, i kdyby filosofické problémy neměly být formulovány, neznamená to, že se nemají řešit, když už jednou formulovány byly. Nicméně, stojí-li formulace těchto problémů na nepochopení fungování jazyka, pak přímé řešení těchto problémů zřejmě nemůže vést ke kýženému výsledku. Účinně řešit filosofický problém pak nemůže znamenat odpovídat na filosofickou otázku, nýbrž odhalit zmatek, na němž stojí sama formulace problému. To je také podle všeho smyslem *Traktátu*, který tento úkol neplní jen pro jednotlivé filosofické problémy, nýbrž poukazuje na kořen filosofických problémů jako takových. Nacházíme-li tedy v knize teze, jež vypadají jako pokusy přímo odpovědět na otázky z jednotlivých filosofických disciplín, pak stojíme před úkolem vtělit je do naznačeného celkového záměru knihy.⁶

Filosofie tady vystupuje ve dvou formách. Lze ji provozovat jako přímé odpovídání na filosofické otázky, nebo jako eliminaci potřeby tyto otázky klást a to tak, že budeme poukazovat na neporozumění jazykové logice, na němž formulace těchto otázek stojí. To první se na první pohled zdá být z pozice předmluvy zavrženíhodné. Víme ovšem, že Wittgenstein sám byl jinak v některých případech pozoruhodně otevřený takřkajíc estetickému ocenění i těch filosofických děl, s jejichž obsahem včetně celkového záměru třeba zásadně nesouhlasil. A v kontextu zpětně uznaného vlivu Paula Ernsta se nabízí otázka, proč by tradiční filosofické nauky měly mít menší právo na existenci než pohádky, které prý také vznikají z nepochopení jazykové logiky. Přinejmenším dokud nepochopíme zmíněný původ filosofických otázek, jsou nauky filosofů stejnými racionalizacemi a jako takové jsou oprávněné.

⁶ Filosofické teze, jež v knize nalezneme, samozřejmě nemusejí být nevyhnutelně nesignifikační. Přinejmenším objasnění povahy filosofických soudů by mělo patřit k myšlenkám, jež *Traktát* podle své předmluvy obsahuje a jež jsou podle ní pravdivé. Samozřejmě zůstává sporné, jak tuto tezi předmluvy sladit s teorií významu, jež se v knize dále předkládá a jež ústí v návrh, říkat pouze věty přírodovědy (Srov. Wittgenstein 2001b, 6.53).

Když jednou nahlédneme, odkud se filosofické otázky berou, začneme se ohlížet po přiměřenějším způsobu, jak své odcizení jazyku řešit.

Druhá zmíněná forma filosofování je pro Wittgensteina očividně chválná, a odpovídá také představě, že smysl knihy je etický.⁷ Smysl knihy by totiž byl v takovém případě navýsost praktický: *Traktát* by nás vedl k nahlédnutí, že a jak filosofické problémy, jež nás trápí, pramení v tom, že nejsme doma ve svém jazyce. Napravit takové neporozumění by pak znamenalo osvobodit se od kletby filosofické otázky. Stále ovšem zbývá otázka, jak je to s hodnotou samotné posedlosti filosofickými problémy.

Zdalo by se, že na tuto otázku nemůžeme po přečtení prvních dvou odstavců předmluvy odpovědět. Podívejme se ovšem ještě na dva přehlížené detaily.

Podle začátku předmluvy se kniha a) zabývá filosofickými problémy, b) ukazuje, že *formulace* těchto problémů stojí na nedorozumění. Mít problém a formulovat jej jsou jistě různé věci. Už víme, že snaha vyrovnat se s filosofickým problémem, ba ani s formulovaným filosofickým problémem není pro autora *Traktátu* sama nevyhnutelně špatná. Chybu bychom ovšem udělali, kdybychom vzali vážně formulaci filosofického problému jako otázku, na kterou je třeba najít přímou odpověď. V tomto ohledu jsou filosofické otázky opravdu jako hravé hádanky, jejichž řešením také typicky není přímá odpověď na doslovně chápanou otázku (srov. Diamond – White 1997c, 50).

Zkusme vést obdobné rozlišení, jaké jsme vedli na straně řešení, také straně filosofického problému samotného. Jako nemusí být špatné zabývat se filosofickými problémy či jejich formulacemi, tak třeba nemusí být špatné trpět filosofickými problémy, mít filosofické problémy, dělat si jistý druh starostí. Zmatek přece podle předmluvy stojí toliko za formulacemi těchto starostí do podoby otázek, jež čekají na odpověď.⁸ Pak by se otevírala možnost, že filosofické starosti zkrátka patří k životu a patologické formy nabývají ve svém formulování, jež přirozeně vede k hledání odpovědi na tyto formulace, jež mají podobu otázek. V prvním plánu se nabízí možnost, že filosofické starosti i jejich řešení mají původně praktickou povahu. Pak by bylo možné, že filosofické starosti jsou cosi, s čím je zkrátka třeba žít, resp. jejich řešení nejde přes jejich formulování, a rozhodně jejich řešení nespočívá v odpovědi na otázky, do kterých tyto starosti formulujeme, ba snad tyto

⁷ Wittgenstein Fickerovi 20. října 1919, viz Wittgenstein (1997b, 130).

⁸ Srov. Wittgenstein (1997c, 50): „Die Entshethung der Probleme: die drückende Spannung, die sich einmal in eine Frage zusammenballt und sich objektiviert.“

odpovědi k řešení starostí samy přímo podstatně nepřispívají, nebo přinejmenším samy nejsou hledaným řešením. Přinejmenším je jasné, že Wittgensteinův text můžeme legitimně zkusit číst také jinak než jako výraz extrémního filosofického kvietismu. Také by pak dávala dobrý smysl Wittgensteinova slova z dopisu nakladateli Fickerovi o etickém smyslu knihy.

A druhou indicii můžeme v prvních dvou odstavcích najít hned na prvním řádku. Je zde řeč o myšlenkách, jež jsou v knize vyjádřeny. *Traktát* má tedy mít nějaký obsah, což kupodivu vůbec není triviální zjištění. Často se má totiž za to, že celá kniha vrcholí paradoxem, kdy autor poukazuje na skutečnost, že věty knihy nespĺňují kritéria smysluplnosti těmito větami formulovaná, z čehož se vyvozuje silný závěr ohledně smysluplnosti jejího obsahu (srov. poznámku 1). Cíl knihy se v takových interpretacích redukuje na terapeutickou proměnu čtenářova postoje k filosofii, zatímco obsah se knize vlastně úplně upře. Pak by ale v knize přísně vzato nemohly být vyjádřeny žádné myšlenky. Přechtení dalšího odstavce by nás mělo této starosti zbavit.

Knihy tedy chce vytyčit hranice myšlení – nebo spíše nikoli myšlení, nýbrž výrazu myšlenek: Vždyť aby se mohly vytyčit hranice myšlení, museli bychom být schopni myslet obě strany této hranice (museli bychom tedy být schopni myslet, co se myslet nedá).

Hranice se tedy bude dát vést jedině v jazyce a co leží za touto hranicí, bude zkrátka nesmysl. (Wittgenstein 2001b, 2)

Knihy má vytyčit myšlení hranice. A hodlá to udělat vymezením legitimních jazykových výrazů myšlenek, protože v jazyce lze formulovat také výrazy, které nejsou výrazy žádných myšlenek (a zároveň tam podle všeho lze formulovat výrazy všech legitimních myšlenek), zatímco myšlenky nelze rozdělit na legitimní a nelegitimní, nýbrž lze nanejvýš oddělit myšlenky od toho, co myšlenky nejsou. To, co leží za hranicemi myšlení, je přece zkrátka nesmysl a nedá se myslet, resp. není to myšlenkou. Samotné vedení hranic, resp. specifikace podmínek smysluplnosti pro výrazy a případné třídění výrazů podle stanovených kritérií ale musí samo také být myšlením. A formulace tohoto myšlení v jazyce musí být legitimní. Takovou formulaci musí mít Wittgenstein na mysli, když hned na začátku předmluvy zmíní „myšlenky, jež jsou v ní vyjádřeny“ (totiž v předkládané knize), a na konci předmluvy se k nim vrátí s tím, že jsou pravdivé s definitivní platností a jejich formulování označí za jeden z hlavních přínosů knihy.

Pomocí může jednoduché rozlišení mezi výrazem (*der Ausdruck der Gedanken*), myšlenkou (*die Gedanke*), která je tímto výrazem vyjádřena, a sa-

motným aktem myšlení (*das Denken*) této myšlenky (potažmo myslícím subjektem).⁹ Asi každý čtenář *Traktátu* dřív nebo později narazí na otázku možnosti něčeho jako myšlenky, které nelze vyjádřit. Předmluva naproti tomu podle všeho počítá s představou, že pro každou myšlenku existuje jazykový výraz, ne však naopak. Na této představě stojí možnost vytyčit hranice myslitelného prostřednictvím vytyčení hranic vyjádřitelného a to uvnitř jazyka. Taková představa ovšem stále nevyklučuje faktickou možnost, aby subjekt myšlení zaujímal postoje k nemyslitelnému, resp. k tomu, co bychom byli v pokušení nazvat nevyjádřitelnými myšlenkami, resp. nesmyslnými myšlenkami, jež se také dají formulovat v jazyce. Podle citátu z předmluvy totiž sice prý nejsme schopni myslet něco, co se myslet nedá (nelze myslet nemyšlenku), ale jak uvidíme níže na příkladech z korespondence s Russellem, tuto formulaci bychom rozhodně neměli obráceně chápat jako tezi, že každá věta určitého běžného jazyka (natož věta, kterou někdo hlásá jako výraz nějaké myšlenky a vážně se k ní hlásí) je podle Wittgensteina opravdu větou (která vyjadřuje myšlenku) – a to navzdory tvrzení, že věty našeho běžného jazyka jsou logicky v pořádku tak, jak jsou (viz Wittgenstein 2001b, 5.5563). Tato věta nám jen připomíná původ filosofických problémů v odcizení běžnému jazyku. Ostatně, vykolíkovat myšlení hranice právě v jazyce se Wittgenstein podle předmluvy rozhoduje právě s odůvodněním, že v jazyce lze formulovat výrazy pro nesmysly, jež leží za jím vytyčenou hranicí, takže v jazyce můžeme vidět obě strany hranice, zatímco v myšlení samém nic takového provést nejde. Ostatně, Wittgenstein v citovaném úryvku upřesňuje, že vlastně nehodlá omezovat myšlení, nýbrž jen vyjadřování. Nesmysly se dají leda říkat, myslet nikoli.

Čím se tedy *Traktát* zabývá, když se podle předmluvy zabývá filosofickými problémy, aby ukázal, že formulace těchto problémů stojí na neporozumění jazykové logice? Co je obsahem oněch myšlenek v knize vyjádřených? Mohli bychom zkusit říci, že se *Traktát* má zabývat jakýmsi kvazi-myšlením, totiž zaujímáním nějakého typu postojů k něčemu, co za myšlenky pouze zaměňujeme, když se snažíme zachytit onen druh neklidu, který chápeme jako filosofické znepokojení, a vyrovnat se s ním (typicky pomocí filosofické nauky). Vyšla by nám interpretace „pravdivých myšlenek, které kniha obsahuje“ jako myšlenek, které se týkají zaujímání postojů k něčemu, co nejsou myšlenky (a co se podle předmluvy nedá myslet). Ty

⁹ Srov. Wittgenstein (2001b, 3.11), kde je rozlišena věta jako znak od větného smyslu. Znak je projekcí situace a myšlení větného smyslu je metodou projekce.

by se ve zmíněných pravdivých myšlenkách *Traktátu* vyskytovaly v tzv. nepřímých kontextech. Takové zaumnosti se ovšem lze snadno vyhnout, když zůstaneme u výkladu „pravdivých myšlenek knihy“ v duchu výše uvedeného cíle: formulovat teorii významu, která stanoví kritéria smysluplnosti, jež umožní rozeznat smysluplné výrazy od nesmyslů. To, že a jak formulace filosofických problémů stojí na nepochopení toho, jak funguje jazyk, se kniha podle předmluvy nechystá říkat – kniha to „ukazuje“. Rozlišení říkat versus ukazovat přitom podle všeho patří k jádru *traktátové* sémantiky. Předmluva nám prezentuje *Traktát* jako knihu, kterou bychom měli v souladu s tzv. zobrazovací teorií významu, jež by podle běžného čtení měla být jejím obsahem, chápat jako větu, resp. jako funkci jednotlivých vět, které stejně jako kniha vcelku jsou pravdivé a mají smysl, který ukazují. Napětí se závěrem knihy, kde se říká, „[m]oje věty objasňují tím, že ten, kdo mi rozumí, nakonec rozpozná, že jsou nesmyslné, když jimi – po nich – vystoupí nad ně (Musí takřkajíc odhodit žebrík, poté, co po něm vylezl)“ (Wittgenstein 2001b, 6.54), nelze přehlédnout. Explicitně by se tady v knize mělo provozovat teoretizování o jazykovém významu ve službě metafyzickému projektu. To by mělo tvořit obsah knihy a tady (nikoli v jednotlivých filosofických disciplínách jako ontologie či epistemologie) bychom měli hledat ony pravdivé myšlenky, jež jsou v ní vyjádřeny.

Jak dalece se mé úsilí kryje s úsilím jiných filosofů, nechci posuzovat. To, co jsem zde napsal, si v jednotlivostech ani nečiní žádný nárok na novost; a proto neuvádím žádné zdroje, protože je mi lhostejné, zda to, co jsem myslel, myslel už přede mnou někdo jiný.

Zmíním jen to, že za podnět ke svým myšlenkám vděčím z velké části velkolepým dílům Fregovým a pracím svého přítele pana Bertranda Russella. (Wittgenstein 2001b, 2)

Především je tady znovu řeč o myšlenkách, které kniha obsahuje. Jinak Wittgensteinovo vyjádření k originalitě *Traktátu* působí velice pyšně. Jako inspiraci ovšem zmiňuje Fregova „velkolepá díla“ a „práce svého přítele“ Russella. Jak jsme už viděli, později bude litovat, že zapomněl na autora do slovu ke grimmovským pohádkám Paula Ernsta.

Vedle již řečených se později v knize explicitně zmiňuje ještě Heinrich Hertz stejně, jako tam lze nalézt celkem otevřené aluze na Schopenhauera. Russell s Fregem (a podle Wittgensteina zřejmě také Ernst) se vážně zabývali specifikací podmínek smysluplnosti jazykových výrazů jako prostředkem k tomu, aby řekli něco o racionalitě. Pochopit fungování jazyka podle nich

mělo pomoci pochopit povahu myšlení. V tomto ohledu se k nim Wittgenstein hlásí. Jeho rezignace na originalitu vlastně jen opakuje první odstavec předmluvy, kde říkal, že kniha není učebnicí (nejde jí o to sdělit nové informace) a že jí bude možná rozumět jen ten, kdo na myšlenky v ní vyjádřené už sám někdy připadl.

Má-li tato práce hodnotu, pak stojí na dvojím. Zprvce na tom, že jsou v ní vyjádřeny myšlenky, a tato hodnota je tím větší, čím lépe jsou tyto myšlenky vyjádřeny. Čím lépe se trefil hřebík na hlavičku. – Zde si jsem vědom, že mé síly ke zvládnutí takového úkolu jsou skrovné. – Snad přijdou jiní a provedou to lépe.

Naproti tomu *pravdivost* zde sdělených myšlenek se mi zdá nenapadnutelná a definitivní. Jsem tedy toho mínění, že v tom podstatném jsem problémy vyřešil s konečnou platností. A pokud se v tom nemýlím, pak stojí hodnota této kniha zadruhé na tom, že ukazuje, jak málo se dosáhlo tím, že se vyřešily. (Wittgenstein 2001b, 2-3)

Závěr předmluvy shrnuje, v čem spočívá hodnota práce (má-li nějakou). 1) V knize jsou vyjádřeny myšlenky. 2) Kniha ukazuje, jak málo se dosáhne vyřešením problémů, jež jsou v ní vyřešeny. První bod je rozveden ve dvou ohledech: a) zmíněné myšlenky se nepovedlo vyjádřit nejlépe, takže hodnota knihy by mohla být mnohem vyšší; b) pravdivost sdělených myšlenek je naproti tomu nepochybná a Wittgenstein deklaruje přesvědčení, že pobírané problémy vyřešil s definitivní platností.

Potvrzuje se zde znovu, že kniha skutečně obsahuje podle svého autora myšlenky a to myšlenky pravdivé. Vidíme, že v předmluvě byla postupně řeč nejen o hodnotě knihy, ale též o jejím *smyslu*, opakovaně o *myšlenkách*, jež sděluje, a také o jejich *pravdivosti*. Tyto výrazy jsou klíčovou součástí obsahu *Traktátu* bez ohledu na rozdíly mezi jeho interpretacemi. Při samozřejmosti jejich používání v předmluvě je těžko můžeme odbýt jako netechnické případy, na něž nelze vážně vztahovat měřítka *traktátovské* terminologie (pokud něco takového existuje).¹⁰

Text předmluvy také není ke knize připojen narychlo před vydáním. Předmluvu najdeme skoro slova od slova, včetně všech zmíněných příkladů už v tzv. *ProtoTraktátu*, pracovní verzi knihy datované do 1916.¹¹ V ní také

¹⁰ Korespondence s anglickým překladatelem opět ukazuje, že terminologie není to, na čem Wittgenstein lpěl. Nejlépe je to vidět na jeho opomíjení rozlišení mezi tím, co je *sinnlos* a *unsinnig*, jež je zásadní pro většinu interpretací. Srov. Kienzler (2009, 223-247).

¹¹ Detailní rozbor vzniku knihy z dochovaných materiálů viz Potter (2013, 13-39).

najdeme několik drobných textových variant, které ukazují, že Wittgenstein skutečně textu předmluvy věnoval pozornost. Víme také, že od dokončení knihy v roce 1918 až do jejího vydání o tři roky později Wittgenstein na knize nic neměnil. Podle všeho s ní byl spokojen a rozhodně neměl nutkavou potřebu neustále text přepracovávat, jako to dělal se svými rukopisy později. Je tedy snad namístě číst předmluvu jako plnohodnotnou součást knihy včetně interpretace klíčových termínů. Navíc předmluva ukázkově plní typickou roli: stručně a jasně říká, oč v knize jde.¹² A tento cíl spočívá v demarkaci myslitelného prostřednictvím toho, co lze vyjádřit. Je-li tedy předtím i potom v předmluvě řeč o myšlenkách, jež kniha vyjadřuje, nemůžeme výraz „myšlenky“ chápat v nějakém odlišném smyslu nebo jako metaforu či odbýt jeho použití jako pouhou nedbalost. Předmluva pregnantně formuluje cíl spisu a říká, že spis obsahuje myšlenky, jež jsou pravdivé (i když se je prý nepovedlo vyjádřit zrovna nejlépe). Navíc kniha jako celek má podle předmluvy smysl, a nejspíš dokonce hodnotu.¹³

Když Wittgenstein za jeden z hlavních kladů knihy označuje to, že vyjadřuje myšlenky, říká tím zajisté, že kniha má nějaký smysluplný obsah (pravdivé myšlenky, jež řeší filosofické problémy). Toto konstatování ovšem stále působí neuvěřitelně banálně – dokud je nečteme jako tiché zdůraznění, že předkládaná kniha se v tomto ohledu liší od jiných filosofických knih. Těžko by Wittgenstein mohl ostřeji odmítnout představu, že jeho kniha je výhradně praktickou terapií.

Wittgenstein také v předmluvě postupně řekl, že a) knize bude rozumět možná jen ten, kdo už na myšlenky, které jsou v ní vyjádřeny, sám připadl; b) že si v jednotlivostech nečiní nárok na původnost; c) hodnota knihy spočívá ve vyjádření nepochybně pravdivých myšlenek (jakkoli nedokonalém). Podle předmluvy je Wittgenstein přesvědčen, že s definitivní platností vyřešil filosofické problémy jednoduše tím, že formuloval kritéria smysluplnosti jazykových výrazů a že z těchto kritérií vysvítá, že možnost formulovat filosofické problémy stojí na narušení těchto kritérií. Jak ale dodává, „hřebík na

¹² Srov. Fregovu výtku, že kniha postrádá skutečnou předmluvu, jež by řekla, oč v knize jde. Fregův dopis Wittgensteinovi z 30. září 1919 – viz Frege (2011, 44–47).

¹³ Srov. ovšem oproti tomu Wittgensteinův dopis Ogdenovi z 8. listopadu 1921, kde k navrhovanému názvu knihy *Filosofická logika* poznamenává, že je to nesmysl a že neví, co filosofická logika je, takže takový název by byl vhodný leda, kdybychom chtěli říct, že když je kniha nesmysl, mohl by být nesmyslný už její název. Srov. Wittgenstein (1973, 4). Což lze ovšem odbýt jako sarkasmus, který si zahrává s interpretačními potížemi, jež zde probíráme.

hlavičku“ trefil „v tom podstatném“, ale jeho síly jsou skrovné, možná se nevyjádřil nejlépe (a třeba to někdo napraví). Jádrem knihy by mělo být předvést, jak formulace filosofických problémů stojí na vymknutí z jazykové logiky (což by měla být hlavní myšlenka knihy). Na tuto myšlenku ve slabší nebo silnější formě a s různými závěry skutečně před Wittgensteinem připadla řada jiných, kteří se ji také pokusili odpovídajícím způsobem demonstrovat. Wittgenstein jako by se zde hlásil k delší tradici s tím, že doufá starou myšlenku lépe vyjádřit a předvést její relevanci. Jednak Wittgenstein říká, že zásadně pochybené a zmatené nejsou jen teorie některých škol nebo filosofických disciplín, nýbrž formulace filosofických problémů vůbec a toto zmatení stojí na odcizení běžnému jazyku s jeho fungováním. A za druhé se podle všeho domnívá, že lépe formuloval kritéria smysluplnosti jazykových výrazů, a přišel tak na způsob, jak zřetelněji než jeho předchůdci rozeznat případy nesmyslů (srov. Wittgenstein 2001b, 3.325). Zde bychom mohli hledat zdroj radosti, kterou by kniha měla přinést tomu, kdo ji čte s porozuměním. Půjde o někoho, kdo sám v nějaké formě připadl na myšlenku, že formulace filosofických problémů se vzpírají jazyku, případně se s touto myšlenkou pokusil o nějakou teorii významu. U Wittgensteina by ke své radosti měl tuto myšlenku nalézt ostřeji formulovanou, případně vyargumentovanou a demonstrovanou pevnějšími kritérii smysluplnosti.

Poslední věta předmluvy nás vrací k otázce po hodnotě posedlosti filosofickým problémem, nakolik je nezávislá na explicitní otázce, na niž by se hledala odpověď. Wittgenstein totiž uzavírá předmluvu poukazem na druhý zdroj hodnoty své knihy: „ukazuje, jak málo se dosáhne tím, když se vyřeší“ (totiž filosofické problémy). Kniha nás má totiž vlastně jen zbavit nadějí, jež bychom spojovali s odpovědí na otázky. Takže to, co nás nutí si je klást, nezмізі. Pochopíme, že nauky filosofů jsou jen racionalizace, jež mají čelit zmatku z odcizení jazyku. Odcizení samo ale tento objev přetrvává.¹⁴ Říci, že jeho řešení má praktickou, nikoli teoretickou povahu, ovšem možná znamená jít nad rámec rané Wittgensteinovy filosofie, která jakoby se potýkala právě s tím, že v ní schází pojem praktické racionality.

¹⁴ Mimochodem, je jistě zajímavé postavit vedle tohoto pesimisticky znějícího závěru motto druhé Wittgensteinovy knihy, jež se obvykle chápe jako zásadní obrat a odhalení chyb *Traktátu*: „Pokrok má tu vlastnost, že vždycky vypadá větší, než ve skutečnosti je.“

2. Motto

Ale zpátky k autorským vysvětlením pointy knihy. Z předmluvy je jasnější též motto knihy: „... a vše, co člověk ví, co není jen zaslechnutý ruch a šum, dá se říci třemi slovy.“ Odpovídá tomu, jak Wittgenstein shrnuje to, co sám nazývá smyslem knihy: „Co se vůbec dá říct, dá se říci jasně; a o čem nelze mluvit, k tomu se musí mlčet.“ Při této příležitosti je namístě zmínit, že v kontextu, z něhož motto pochází, neznamená ono „jasně“ totéž jako „precizně“, „zřetelně“ či „rozlišeně“:

Zeptám-li se polovzdělance, jaký je rozdíl mezi antickým a moderním, mezi klasickým a romantickým uměním, velmi rozčileně mi odpoví: Pane, ta otázka vyvolává ohromnou spoustu představ. Jde o námět na celé knihy a zimní semestr. Zeptám-li se naopak někoho řádně a dokonale vzdělaného, dostane se mi odpovědi: Pane, to se dá říci třemi slovy. Staré umění se týkalo těla, v tom novém jde o duši. Proto bylo staré umění plastické, a to nové je lyrické, muzikální, zkrátka romantické. Bravo! Máme zde jako na dlani ohromnou spoustu představ, když jsou člověku opravdu vlastní – a vše, co člověk ví a co není jen zaslechnutý ruch a šum, dá se říci třemi slovy.¹⁵ (Kürnberger 1877, 338-351)

Polovzdělanec by se odvolal na potřebu důkladného rozboru, zatímco znalec je s to stručně odpovědět. Mluvit jasně zde znamená neutopit se v detailech a mluvit bez odkazu na autoritu. Obojí lze v případě potřeby doplnit.

Určitě bychom neměli motto interpretačně přetěžovat tím, že bychom na něm chtěli vystavět originální interpretaci Wittgensteinovy filosofie. Neměli bychom je nicméně přehlížet. Wittgenstein míval u svých větších textů obvykle nějaké motto a jeho výběru dokázal věnovat překvapivou péči.

¹⁵ „Wenn ich einen Halbgebildeten frage: Was ist der Unterschied zwischen der antiken und der modernen, zwischen der klassischen und der romantischen Kunst? so wird er in großer Verwirrung antworten: Herr, diese Frage regt ganze Welten von Vorstellungen auf. Das ist ein Stoff für ganze Bücher und Wintersemester. Wenn ich dagegen einen Durchgebildeten und Ganzgebildeten frage, so werde ich die Antwort erhalten: Herr, das ist mit drei Worten zu sagen. Die Kunst der Alten ging vom Körper aus, die Kunst der Neuern geht von der Seele aus. Die Kunst der Alten war deshalb plastisch, die Kunst der neuern ist lyrisch, musikalisch, kurz romantisch. Bravo! So haben ganze Welten von Vorstellungen, wenn man sie wirklich beherrscht, in einer Nuß Platz, und alles, was man weiß, nicht bloß rauschen und brausen gehört hat, läßt sich in drei Worten sagen.“ (Kürnberger 1877, 338-351).

Především, v kontextu odstavce je lépe vidět, že opozice mezi tím, co víme, a tím, co je jen zaslechnutý ruch a šum, proti sobě nestaví bezprostřední vnímání jednotliviny a logický nebo gramatický nesmysl. Na jedné straně je jasná obecná formulace založená na přímé znalosti tématu. Na druhé pak vyhybativé mlčení, jež vychází ze zprostředkované znalosti, resp. odkazu na cizí znalost. Zaslechnutý ruch a šum tedy není diskvalifikován jako bezcenný obsah, nýbrž jako obsah, který není osvojený.

Zadruhé, z kontextu je zřejmé, že v Kürnbergerově textu nejde o skepsi či meze lidského poznání. Pointa nespočívá v poukazu na to, že ve skutečnosti víme tak málo, že nám k vyjádření našeho poznání stačí pár slov. Pointou je spíše rozlišení mezi skutečným věděním a intelektuálním snobismem. O rozsah vědomostí zde primárně nejde, může být u znalce i snoba stejný, rozhodně není u znalce menší. Primárně jde o postoj k vědomostem. Skutečný znalec mluví zpřima a jasně.

Zatřetí, rozdíl mezi klasickým a moderním uměním je skutečně téma na knihy a univerzitní kursy. Napadne nás, zda Kürnberger nemluví ironicky, což by jistě mohlo mít vliv také na Wittgensteinovo použití jeho slov. Citát pochází z textu *Opoziční stavba pomníků* a slouží v něm především postesku nad obecnou zahleděností do minulosti, a následné výzvě k samostatnému jasnému myšlení, jakému by se mohly stavět nové pomníky, resp. myšlení, jež se samo takovým pomníkem stává. Tento kontext dobře souzní s Wittgensteinovým prohlášením nezávislosti v předmluvě, kde deklaruje nezájem o případné shody se staršími filozofy a omezuje se na stručný dík za inspiraci Fregovi s Russellem. Přičítat Kürnbergerovi ironii zde tedy není na místě. Text ostatně nevybízí k nějakým unáhleným soudům ani nepopírá potřebu studia pro osvojení znalosti, jež umožní vynášet s přehledem obecné soudy. Pochybnost o vážnosti Kürnbergerova příkladu se zakládá na obracení implikace. Ten, kdo je znalý, zajisté dokáže vynášet obecné soudy. Tuto celkem intuitivní představu bychom neměli zaměňovat s tvrzením, že každý, kdo vynáší obecné soudy, je znalec. Vynášení obecných soudů tak není kritériem znalosti, ale neschopnost vynášet obecné soudy, může posloužit jako kritérium neznalosti.

Motto bychom mohli parafrázovat: „To, co opravdu víme a nemáme to jen z druhé ruky, to můžeme říct stručně a jasně.“ A z kontextu, v jakém se citát původně vyskytuje, se dá chápat především jako deklarace modernismu: výzva stát se vzorem samostatného myšlení poučeného na vlastní přímé obeznámenosti, jež neulpívá v minulosti a nedrží se autorit. Takové chápání jde velmi dobře dohromady s tím, co Wittgenstein říká v předmluvě, ale

není jisté, že si motto vybral právě pro takové sdělení. Jistě v motto ovšem nacházíme kontrast přímé a nepřímé znalosti, z nichž druhá se hodnotí záporně. Samozřejmě se nabízí vztáhnout „zaslechnutý ruch a šum“ k odcizení běžnému jazyku, které plodí filosofické teorie, jež jenom zkoušejí racionalizovat bezradnost, zatímco to, co se „dá říct třemi slovy“ by bylo tím, co dokážeme říct z přímé konfrontace s realitou. S dalekosáhlejšími závěry ale musíme počkat, dokud neprozkoumáme další prameny. Těmi hlavními bude korespondence s inspirátory zmíněnými v předmluvě, totiž s Russellem a Fregem, a také dopis nakladateli Fickerovi. K těm se dostaneme příště.

Literatura

- BAKER, G. – HACKER, P. (2005): *Understanding and Meaning. Analytical Commentary to Philosophical Investigations. Part 1: Essays*. Oxford: Blackwell.
- BERKELEY, G. (2007): *Pojednání o základech lidského poznání*. Praha: Oikoyomenh.
- DIAMOND, C. – WHITE, R. (1977): Riddles and Anselm's Riddle. *Proceedings of the Aristotelian Society*, Suppl. Vol. 51, 143-186.
- DOŠEK, T. (2013): Co je dosažitelné jen ze žebříku, mě nezajímá. *Organon F* 20, č. 2, 222-250.
- ENGELMANN, P. (1967): *Letters from Ludwig Wittgenstein*. Oxford: Blackwell.
- ERNST, P. (1940): *Völker und Zeiten im Spiegel ihrer Dichtung*. München: Albert Langen und Georg Müller.
- FREGE, G. (2011): Frege-Wittgenstein Correspondence. In: De Pellegrin, E. (ed.): *Interactive Wittgenstein: Essays in Memory of Georg Henrik von Wright*. Wien: Springer.
- GRIMM, J. – GRIMM, W. (1988): *Pobádky*. Praha: Svoboda.
- KIENZLER, W. (2009): Die Sprache des Tractatus: klar oder deutlich? Karl Kraus, Wittgenstein und die Frage der Terminologie. In: Gebauer, G. – Goppelsröder, F. – Volbers, J. (eds.) (2009): *Wittgenstein, Philosophie als „Arbeit an Einem selbst“*. Paderborn: Fink, 223-247.
- KÜNNE, W. (1996): Paul Ernst und Ludwig Wittgenstein. *Wittgenstein Studies* 3, No. 1, available at: <http://sammelpunkt.philo.at:8080/482/1/18-1-96.txt>.
- KÜRNBURGER, F. (1877): Denkmalsetzen in der Opposition. In: Kürnberger, F.: *Literarische Herzensachen*. Wien: Rosner, 338-351.
- POTTER, M. (2013): Wittgenstein's Pre-Tractatus Manuscripts: A New Appraisal. In: Sullivan, P. – Potter, M. (eds.) (2013): *Tractatus. History and Interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 13-39.
- RAMSEY, F. (1931): *Foundations of Mathematics and Other Logical Essays*. London: Routledge.
- READ, R. – CRARY, A. (eds.) (2000): *The New Wittgenstein*. London: Routledge.
- MC GUINNESS, B. (ed.) (1979): *L. Wittgenstein und Wiener Kreis*. Oxford: Blackwell.
- WITTGENSTEIN, L. (1973): *Letters at C. K. Ogden*. Oxford: Blackwell.

- WITTGENSTEIN, L. (1997a): *Cambridge Letters*. Oxford: Blackwell.
- WITTGENSTEIN, L. (1997b): *Tagebücher und Briefe*. Innsbruck: Haymon-Verlag.
- WITTGENSTEIN, L. (1997c): *Tagebücher 1914-16*. In: Wittgenstein, L.: *Werkausgabe*.
Bd. 1. Frankfurt: Suhrkamp.
- WITTGENSTEIN, L. (2001a): *Filosofie*. *Organon F 8*, č. 2, 174-189.
- WITTGENSTEIN, L. (2001b): *Logisch-philosophische Abhandlung*. Kritische Edition.
Frankfurt: Suhrkamp.